

Віра Максим
(Київ)

ХЛІБ У ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ СЕЛА СТАРОКОЗАЧЕ БІЛГОРОД- ДНІСТРОВСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Село Старокозаче засноване у 1828 році усть-дунайськими та запорозькими козаками на місці колишніх козацьких зимівників, останнім козацьким військом на терені сучасної України. Воно (козацьке військо) відіграло значну роль в заселенні та економічному освоєнні краю. Тепер живуть і працюють тут чимало спадкоємців тих давніх козацьких

традицій, які пройшли крізь віки. На сьогодні у селі проживає 5,4 тис. осіб. Переважають однорідні сім'ї української національності. Проживає національно неоднорідних сімей небагато, чисельність їх складає приблизно 8 % (росіяни, молдовани, останнім часом стали поселятися цигани).

Характерні риси давнього козацького роду зберігають їх імена і прізвища, зокрема такі,

як Городецький Леонід, Скульниченко Трохим, Старченко Валентина, Бокий Андрій, Журавель Павло, Добра Варвара, Вареник Марія, Котельник Іван, Білий Семен, Желізняк Гаврило, Кругла Параска та ін. Проведені експедиції 2002–2008 років зі збору інформації поховального обряду достатньо відобразили його особливості, які зберегли як архаїчні, так і релігійні елементи усної народної творчості.

Похорон – система ритуальних норм поведінки та обрядових дій, пов'язаних з оповіщенням про смерть, підготовкою небіжчика до похорону та його проводами.

Після повідомлення односельцям про смерть сусіди несли до хати померлого хто відро картоплі, хто олії чи сала – сповіщені учасники допомагали продуктами родичам померлого. «Дехто рушничок принесе чи хліба, старалися поспівчувати як могли»¹, – розповідали жителі с. Старокозаче. Для приготування поминального обіду, який мав відбутися в день похорону, родичі небіжчика наймали переважно сусідів, рідних. Треба було встигнути напекти багато обрядового хліба – з півсотні калачів, помани. Поки покійник знаходиться у хаті, обрядовий хліб з коливом повинен лежати на столі.

За звичаєм, покійник одну ніч має залишатися вдома. На столі ставлять відповідну ікону (жінці – Матір Божу, чоловікові – Ісуса Христа), кладуть один на одного два калачі, зверху ще один обрядовий хліб (поману) та ритуальну страву (коливо). Запалюють лампадку і свічку у мисочці із пшеницею. Як і колись, зберігся звичай залишати на столі склянку з водою і скибочку хліба, призначені для душі покійного, перш ніж вона відлетить «на той світ». За віруваннями старокозачан, померлий вже тримає варту на воротах кладовища до наступних похоронів². В основі обрядодії містяться вірування й уявлення про потойбічний світ, спрямовані на забезпечення благополуччя душі «на тому світі», «у Царстві Небесному», а також на охорону живих від шкідливого впливу мерця.

В ритуалі з хлібом відчувається зв'язок звичаю з аграрним культом предків. В той же час обрядовий хліб виступає і як взаємодія померлих з живими нащадками. Помана – круглий калач без отвору, середина якого зверху закрита тістом, найпишніше оздоблена і майстерно виплетена двома подвійноскрученими жгутами у вигляді хреста. Назва запозичена із молдовської й румунської мов. В етимологічному словнику української мови зазначено, що помолдовськи «помане» означає поминальні да-

рунки, а в румунській «*romana*» – «поминки», походить від слова «спомин», «поминання»³. Значне місце в приготуванні хліба до похорону займають калачі різноманітних форм. На порозі хати, воротах і в ході поховальної процесії на перехрестях, на кладовищі – усюди необхідно роздавати калачі як ознаку жертвоприношення. Хліб, призначений для описаної обрядовості, має свою, закріплену традицією форму. Його випікають із пшеничного дріжджового тіста, сплетеного в декілька жгутів. Виплітають великий круглий калач діаметром до 30 см, із циліндричним отвором на 10 см у центрі, і називають «калачем, сплетеним удвоє». Печуть тут калачі, сплетені двома жгутами між собою, та формують ще по два жгути тіста, сплетені між собою. Такі називають «калачами, сплетеними учетверо». Саме такі калачі створюють спіралевидні мотиви, відомі також молдованам. Коливо (або, як ще тут називають, «канун») – поминальна каша із пшеничних зерен, засмачена солодкою водою. Вона тісно пов'язана із християнськими обрядами, походить від язичницьких ритуальних каш. Ці хліби несуть ознаки давньої сільськогосподарської символіки. Активно присутній у поминальному обряді містико-релігійний зміст колива.

У с. Старокозаче зафіксовано поховальний обряд в українській родині – похорони Доброї Варвари (роки життя 1914 – 3 листопада 2003 рр.)⁴.

Перед полуднем на прохання родичів приходить священик до новопроставленої. Біля столу із ритуальними стравами він проводить панахиду. За відспівування померлої родичі вручають священику два калачі, сплетені вчетверо, поману, зверху накладені солодощі та фрукти, перев'язані у хустці вузликом.

Коли мають виносити тіло померлої, на порозі хати «стелять дорогу». Кладуть на поріг налавник, подушку з новою постільною білизною і зверху калач, загорнутий у рушник. Чоловіки при винесенні тіла ногами вперед потрійно опускають над порогом гроб. За народним звичаєм, так померла прощається з домом. Одразу онуці дарується ця постіль разом із калачем. Якщо в родині немає онуки, то дар передається похресниці. При врученні подарунка родичі померлої кажуть: «На цьому світі хай буде ваше, а на тому – покійної Варвари»⁵.

Домовину з покійною ставлять на подвір'ї на дерев'яні носилки, перев'язані з обох сторін шістьома рушниками. На кришку гробу кладеться рушник і калач. У двір виносять стіл, застеляють його скатеркою. На нього розкладають посуд із стравами, дві ложки,

дві виделки. Поруч ставлять два стільці, відро з водою з прив'язаним до нього кухликом, «щоб померла мала на тім світі»⁶. Це все віддається комусь із рідних (онуку, племіннику чи хрещенику) з тими самими примовляннями. Переважаюче парне жертвоприношення персонажам вказує на змістовне відродження сімейної обрядовості. Одяг померлої роздають комусь із родичів, щоб носили.

Біля воріт садиби на землю стелиться рушник чи шматок нової матерії, у який загортають калач. Виносячи гріб з покійником, тричі приклоняють його біля воріт над «перестеленою дорогою». Призначена старшою розпорядниці похорону піднімає дарунок із землі, вручає одному із родичів цей калач, загорнений в рушник, з тими самими словами: «На цьому світі хай буде ваше, а на тому – покійної Варвари». Той дякує, беручи його. Усі присутні проходять за гробом.

Як тільки покійника винесли із двору на дорогу, жінки, що залишилися вдома, відразу зачиняють ворота та двері хати, щоб унеможливити повернення покійного. У хаті замітають і миють швиденько підлогу. Пшеницю, в якій стояла запалена свічка, викидають курям на подвір'ї.

Поховальна процесія йде спочатку до церкви, а потім до кладовища. Труну і віко везуть на вантажній машині, застеленій килимом. Бокове дзеркало машини перев'язують рушником чи хусточкою. Дещо раніше труну везли кінями на возі. Частіше люди несли покійника на плечах. Шістьом чоловікам, які несуть труну на ношах, перев'язують рушником руку. Якщо жінки несуть віко, то їм руку перев'язують хусткою. За гробом покійної серед скорботних родичів та друзів дві жінки несуть кошик із калачами й дарами. Призначена третя жінка має завдання, згідно із вкладеною записочкою, вручати на роздоріжжі дарунок комусь із людей процесії. Інша жінка несе менших дев'ять калачів, намащених медом. Також потрібно нести коливо у блюді із ложкою, а ще «сухе коливо» – цукерки із печивом у вазочці.

По дорозі до церкви півчі жінки співають «Святий Боже, Святий Безсмертний, помилуй нас». Процесія зупиняється на перехресті доріг. Одна із жінок стелить на землю рушник, на нього кладе калач. У цей час читається уривок із Євангелія. Опісля жінки співають: «Слава Тобі, Боже наш, слава Тобі!» Та сама жінка, яка стелила рушник і клала калач, віддає калач із дарунком комусь із родичів чи сусідів, згідно із записочкою. При цьому говорить: «На цьому світі хай буде ваше, а на тому – покійної

Варвари»⁷. На кожному перехресті доріг чи на мосту цей обряд повторюється і називається в с. Старокозаче «стелити дорогу» померлому. Процесія зупиняється по дорозі до церкви шість разів, і стільки разів повторюється обряд.

Після відспівування померлої процесія прямує на кладовище. Звичайно, вона і надалі зупиняється на перехрестях доріг, на мосту. Кожного разу призначена родиною жінка виймає із кошика по калачу, загорнутому в рушник, і подає одному із родичів. Згідно зі звичаєм, ці рушники розстеляють на землі, останнім часом дорогою їх тільки прикладають до автомашини.

Коли процесія зупиняється біля воріт цвинтаря, на землю стелять рушник із двома калачами, плетеними вчетверо, і зверху кладуть поману. Труну із померлою проносять над цим обрядовим хлібом, тричі нахилиючи її до землі. Після церемонії поховання останні калачі із кошика, покладені біля воріт цвинтаря, віддають родичу покійної. Калач із рушником, що лежав на вікові, вручається сторожу кладовища.

В той час, коли копачі засипають і формують могилу, жінка починає роздавати присутнім людям вісім маленьких калачиків, плетених удвоє й помазаних медом. При цьому примовляє: «Візьміть за покійну Варвару». А ті відповідають: «Хай Бог постане перед нею і вашими родичами». Люди ламають по кусочку калача і відразу вживають, що підкреслює поминальний ритуал дійства. Останній калач залишається жінці, що роздавала. Також услід підносять покуштувати коливо. Просять: «Попробуйте за покійну Варвару». Ті хрестяться і беруть три рази із однієї ложки⁸. У поховальному обряді основну магічну силу знову концентрує на собі хліб. Аграрні компоненти і в цьому елементі обряду є досить суттєвими. Цукерками, печивом (так званим сухим коливом) пригощають переважно дітей і бідних стареньких. На цвинтарі усі ці поминальні страви роздають «за спокій душі» померлого.

Повертаючись з кладовища, люди вдома виконують обрядове омивання рук. Вони миють руки з милом, витирають їх одним чистим рушником. На приготованих до обіду застелених скатертиною столах кладуть нарізаний хліб, ложки. Посеред столу обов'язково ставлять ритуальну страву – «канун» (коливо), приготований із варених зерен пшениці, прикрашений ягодами з вишневого варення або чорносливом, викладеним у вигляді хрестика, з горішками. Цього правила в оформленні ри-

туальної страви старокозачанки дотримуються і дотепер. Усі присутні стають за стіл. Півчі жінки читають молитву «Отче наш», співають «За упокой», хрестяться, тоді сідають. Тричі зачерпнувши ложкою, вживають коливо усі присутні і промовляють «Царство Небесне». На поминальному обіді готують три основні народні страви – борщ, картопляний «соус» і «лапшу» (локшину). Ще не так давно, в кінці ХХ ст., готували на поминальний обід пісні страви. Домашню локшину, приготовану без яєць і посипану цукром зверху, подають на кінець трапези холодною. Із напоїв ставлять вино, узвар чи компот із свіжих фруктів. Увечері після поминального обіду на столі залишається калач. Всередину калача родичі померлої ставлять склянку, наповнену водою, підсолоджену цукром. За розповідями односельців, існують повір'я, що душа померлого навідується до своєї хати. У спогадах траплялися випадки, що «вода вранці була надпитою. Душа померлого її попила»⁹. Цей звичай ґрунтується на тому віруванні, що душа покійника приходить у свою хату вечеряти. Звичайно, вода за ніч випаровується, але, за народними уявленнями, це доказ того, що покійник з'являвся і випив воду¹⁰.

На другий день після похорону вранці у с. Старокозаче родичі відвідують померлого. Несуть, як тут кажуть, «померлому сніданок». Беруть із собою калач, пляшку вина, солодке печиво, цукерки. Опісля пригощають солодощами відвідувачів цвинтаря і кажуть: «Візьміть за померлу Варвару». Їм відповідають: «Спаси Господи. Царство Небесне померлій Варварі», хрестяться і пригощаються. Сторожу кладовища віддають рештки колива, пляшку вина.

Родичі померлої повертаються додому, миють руки, накривають стіл стравами, які залишилися після вчорашнього обіду. Насамперед ріжуть кружальцями калач, що залишився з ночі на столі. Готують ритуальну страву, яку тут називають «сухе коливо» або «сита». Калач поливають посолодженою водою. Спільне споживання цієї ритуальної страви («сити») має неабияке значення. Усі присутні родичі разом читають молитву «Отче наш» біля столу і, стоячи, першими по черзі вживають шматочки калача, політі «ситою». Хрестяться, кажуть «Царство Небесне» і сідають обідати. Можливо, ця традиція збереглася з давніх часів, закріпившись у поховальному обряді як звичай.

Також на другий день після похорону родичі померлого несуть до церкви в хусточці

поману (поминальну паску з хрестом), коливо, сухарики, узвар або вино. Все це ставлять на поминальний стіл, запалюють три тоненькі свічки, встромляють їх у поману, коливо і сухарики. Над поминальними стравами священник править панахиду. У церкві коливо роздається присутнім парафіянам. Вони хрестяться, кажуть «Царство Небесне, вічний спокій Варварі» і вживають тричі коливо із однієї ложечки. Основною складовою обряду є формальна відправа над головними ритуальними стравами, щоб достойно провести в «інший світ» свого родича. Важливим моментом цього ритуалу є український звичай проведів померлих в Божий світ предків.

На дев'ятий день після похорону родичі померлого йдуть до церкви, несуть із собою панахиду. В склад панахиди входить коливо із зерен пшениці, помана із двома калачами, фрукти із домашнього саду і виноград, «сухе коливо» (печиво і цукерки). Ставлять на поминальний стіл пляшку вина і воду. Священник править панахиду. Після її завершення людей запрошують скуштувати по три ложечки колива і роздають «сухе коливо». Ті дякують, бажають новопреставленій Варварі «Царства Небесного»¹¹. Вдома родичі покійної готують поминальний обід, запрошують близьких людей та сусідів і поминають померлих.

На сороковий день так само родичі померлого несуть панахиду до церкви. Обов'язково мають бути присутні помана, два калачі, плетені вчетверо, підкладені під поману. Мається на увазі три хлібини, як Трійця нероздільна. Якщо хтось із родичів не зміг спекти поману, то купують в магазині три батони. Також приносять до церкви коливо і «сухе коливо» із різноманітних цукерок та печива. Після проведення священником панахиди родичі пригощають односельців коливом, печивом та цукерками «за спокій душі» померлої. За народними віруваннями старокозачан, «душа померлого до сорока днів знаходиться посеред нас. Родичі моляться за його душу. Просять Господа кожні сорок днів, щоб Він його опреділив на небі. Тому тримають воду на вікні до сорока днів»¹².

На поминальний обід «сорок днів» у хаті померлого печуть сорок калачів, плетених удвоє, і готують обід. Треба запросити до хати «сорок душ людей», оскільки душа померлого ходить по землі до сорока днів, і хатні повинні її обов'язково провести «на той світ». Серед запрошених приходять півчі жінки. Краї столу заставлені рядом калачів та гостинцями так званої помани. Це може бути

чашечка із цукерками, рушничок або щось інше за бажанням господаря. У кожний калач встромлена свічечка, куплена у церкві на гроші, які люди клали на стіл в день похорону. Усі присутні стають біля столу, запалюють свічечки і читають молитву «Отче наш». Гості гасять свічки, а калачі з подарунками відкладають в інше місце. Як і колись, починають споживати коливо із однієї тарілки однією ложкою. Передають його з рук у руки довкола столу. Після колива куштують інші страви. Із спиртних напоїв на стіл виставляють вино, а горілку пити вважають «не по-Божому», тому не пригощають. Коли присутні збираються іти, господарі слідкують, щоб запрошені гості не пішли без «помани» (гостинця) і калача. Якщо не назбиралося за столом сорок чоловік, родичі померлого розносять решту калачів людям по хатах. Сільчани вважають, якщо щось хороше дав людині, то «те й будеш мати на тому світі». У селі виявилася стійкою традиція роздавати калачі після поминального обіду всім його учасникам.

Відзначають у селі й річницю від дня смерті. Господарі запрошують на поминальний обід родичів і тих, хто не зміг бути на похоронах чи на сороковинах. Випікають більше сорока калачів, готують подарунки, «покріті серветкою, рушником чи хусткою». Першою обов'язковою обрядовою стравою на обіді вважається коливо – спеціальний харч «для душі» померлих. У церкві священник править річну панахиду за померлим.

Щороку проводи після Великодня на місцевому цвинтарі с. Старокозаче відбуваються через тиждень в понеділок. Люди приносять із собою паски, крашанки. Раніше пекли калачі, плетені удвоє. Розкладають на могилах, обідають після проведення поминальних молитов. Таким чином поминають на могилах своїх предків, а потім роздають поминальне людям. На проводах роздають дітям і старцям маленькі пасочки, крашанки та солодощі.

У Дмитрову суботу (Дмитра – 8 листопада) у селі й нині односельці випікають калачі, плетені учетверо. Також печуть завжди одну поману «за спокій душі» померлого. Вважають, що з нею покійник відправляється у Царство Небесне. Також варять пшеницю, додають до неї потерті сухарі, цукор. Викладають коливо на блюді, зверху роблять хрестик із сушених родзинок чи слив. Коливо у мисці та поману несуть до церкви в хустці, зв'язаній вузликом, ставлять на поминальний стіл, запалюють три свічечки. Після відправи панахиди частину поминального

роздають присутнім людям у церкві однією ложкою за вищезазначеним ритуалом триразового «вкушення».

У Дмитрову суботу господарі розносять калачі, фрукти сусідам, дітям, частують старих, нужденних. А вони відповідають: «Царство Небесне спочилим». На кладовище старокозачани не ідуть.

Яскрава символіка помани властива й ритуалу «стелити дорогу», а також, коли на стіл кладуть калачі, коливо. Спогади в літературі про обряд «стелити дорогу поманою» покійникові на початку ХХ ст. знаходимо у В. Гнатюка в с. Раранчу Чернівецького повіту¹³. Тут помана складається з куска полотна, калача, свічечки і крейцера. Через цю поману перенесли небіжчика, і тоді керуючий похороном казав забрати її комусь із оточуючих людей. Дари із калачем були знаком вияву гостинності. Подібний ритуал «стелити дорогу» на воротах, мостах і церковній брамі описаний у с. Молодеві Чернівецького повіту¹⁴. Там клали кусок полотна, булку, свічку (все разом називали «поманою») як оплату за переправу покійника. Поману віддавали комусь із процесії через труну. Подібні тенденції спостерігаємо і в інших народів. Етнографом Е. Рікманом у 1979 році був описаний поховальний обряд в с. Табани Бричанського району Молдовської РСР¹⁵. Коли в кузові вантажної машини було встановлено гроб і віко, то при кінцях останнього стелили по рушнику з малим калачем. До дзеркала машини підвішували великий калач і рушник. При зупинці поховальної процесії на перехресті доріг, біля криниць, мостів кожного разу старша дочка померлого виймала із сумки і подавала з машини одному із родичів по калачу, загорненому в рушник. Ці дари молдовани називають «подур» (мости). За звичаєм, рушники розстеляли на землі, але вже в цей час їх тільки прикладають до автомашини. Аналізуючи різні етнографічні аспекти духовної культури, можна вважати, що обряд «стелити дорогу» із атрибутикою рушників, калачів, помани відноситься до залишків давніх звичаїв і вірувань. Нові свідчення, отримані тепер, значно доповнюють уявлення про збереження архаїчного ритуалу.

У статті «“Потойбіччя” в уявленнях прадавніх українців» О. Яковлева аналізує думку, що формування етнічної спільності українців відбувалося в тісних етнокультурних контактах із сусідніми народами (молдованами, румунами), а також в умовах боротьби з численними державами, котрі зазіхали на українські землі¹⁶. Як наслідок цього, систе-

ма вірувань і повір'їв українців виявилася досить строкатою і складалася з цілого ряду регіональних варіантів.

У процесі культурних контактів між різними етносами розвиваються й спільні елементи обрядової символіки хліба. Вони притаманні значному історико-етнографічному регіонові. Ці вироби несли ознаки давньої сільськогосподарської символіки. Випікали спеціальні калачі, помани. Такий звичай існував і в Молдові, і в Румунії. Оскільки хліб у народі є святим, то ритуальні хліби, як помана, печуться з хрестами. На обрядовій каші (коливі) на поминках також викладається хрест. Містико-релігійний зміст колива не відійшов на другий план. У Білгород-Дністровському районі Одещини хліб став необхідним атрибутом ритуалу. Найстійкішими виявляються ті символи, які є носіями міцних моральних стосунків. Хліб значною мірою лишився символом поваги до землеробства, гостинності й взаємодопомоги, займав почесне місце в символіці українського народу.

На похоронах та поминках у с. Старокозаче хлібний обряд пронизує весь поховальний ритуал. Борошняні вироби посідають важливе місце в поховальних і календарних звичаях та обрядах українців, оскільки з ними пов'язувалися добробут і щастя сім'ї. Значне місце в приготуванні обрядового хліба займали калачі. Умилостивлені й пошановані предки будуть сприяти добру, врожайності, шлюбам, достатку. Етнограф Валентина Борисенко також вважає, що головною концепцією всього поховального обряду був культ предків і вшанування померлих, що мало важливе значення для життєдіяльності живих¹⁷.

У с. Старокозаче традиційні народні поховально-поминальні звичаї та обряди збереглися до нашого часу. Вживаються переважно в атрибутивному, знаковому значенні як дотримання звичаю, традиції, уваги й пошани до померлої людини. Багатство архаїчних елементів і локальних варіантів засвідчує давнину походження української сімейної обрядовості та глибоку духовність нашого народу.

Примітки

¹ Записала В. Максим 2007 р.

² Записала В. Максим 2006 р.

³ Етимологічний словник української мови. – К., 2004. – Т. 4. – С. 508.

⁴ Записала В. Максим 2003 р.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Записала В. Максим 2006 р.

¹⁰ *Ящуржинский Хр.* Остатки языческих обрядов / *Хр. Ящуржинский* // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – Янв. – С. 130.

¹¹ Записала В. Максим 2003 р.

¹² Записала В. Максим 2008 р.

¹³ *Гнатюк В.* Похоронні звичаї й обряди / *В. Гнатюк* // Етнографічний збірник. – Л., 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 347.

¹⁴ Там само. – С. 338.

¹⁵ Полевые исследования института этнографии 1979. – М., 1983. – С. 94.

¹⁶ *Яковлева О.* «Потойбіччя» в уявленнях прадавніх українців / *О. Яковлева* // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 78.

¹⁷ *Борисенко В.* Матеріали святково-обрядової культури українців / *В. Борисенко*. – К., 2000. – С. 172.